

О. С. Мельникова,
аспірантка

УДК 007: 304: 070(477)“1960/1980”(045)

Самвидав як альтернативне джерело інформації в Радянській Україні

У статті досліджено український самвидав Радянської України. Дослідження проводилися на широкій базі архівних джерел та наукових праць вітчизняних учених. Творчу спадщину дисидентів досліджували науковці з різних галузей знань, зокрема журналістикознавства, літературознавства, історії.

Ключові слова: самвидав, ідея, альтернативне джерело інформації, свобода слова.

У 60–80-х рр. у Радянській Україні набуло розповсюдження художньої літератури, альманахів, журналів, антологій дисидентського руху, звернень, заяв та інших документів за допомогою самвидаву. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості як на території УРСР, так й за кордоном про порушення прав людини в Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного руху, репресії творчої й наукової інтелігенції тощо.

Самвидав в УРСР виступав як альтернативний інформаційний потік, який розповсюджувався не тільки на території республіки, а й в західних країнах і США. «Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу, яка перебувала в конфлікті з домінантною моделлю» [1, 388–389]. Керівництво країни з тоталітарним режимом прагнуло однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття правди в такому ієрархічному суспільстві. У період «хрущовської відлиги» почали просотуватися відомості про права й свободи людини в країнах Заходу. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичному, так і в інформаційному просторі.

Самвидав відображає методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву (І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз) виступали в дискусіях з марксистсько-ленінських позицій, що відповідало їхньому світогляду та масовій аудиторії читачів. Тому в публіцистиці самвидаву часто трапляються посилання на Конституцію СРСР, роботи В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса.

З середини 60-х рр. автори самвидаву перестали використовувати псевдоніми або анонім-

ність, почали ставити підписи під власними роботами. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КППС та ін.). Тут висвітлювали питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження. За допомогою «самвидаву» тексти шістдесятників було перекладено англійською, французькою, німецькою, китайською та іншими мовами та надруковано в закордонній пресі.

Під час дисидентської комунікації змінюється і набуває іншого значення слово. Відомо, що еволюція людства впливає й на вивільнення слова. Так, можна простежити переходи від слова-міфу до слова ритуалу, далі – до слова-сміслу, а на сучасному етапі – до слова-гри. Шістдесятники переводили слово-міф у слова-сміслу, щоб спростувати, дискутувати з ним, інакше інтерпретувати. Дисиденти руйнували слова-міфи, які були базовими для радянського суспільства [1, 378–380]. Активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою створити умови для національного відродження, самостійності, а потім – незалежності України. Тобто боролися (хоча й на вербальному рівні) за нові альтернативні ідеї та цінності.

Смисл слугує як для соціального утворення, так і для індивідуальності свідомості, адже оцінні судження потребують орієнтування на неспростовність деяких критеріїв. А неспростовність забезпечується узгодженістю індивідуальної та групової настанови з приводу змісту понять доброго чи поганого та ін. Смисл є полем ціннісної життєвої налаштованості. Він співвід-

носить індивідуальне та загальне, особисте й соціальне завдяки їх аксіологічному підпорядкуванню. «Соціальна комунікація співвідноситься зі смыслом як аксіологічним полем функціонування деякої людської згуртованості» [2, 7]. Німецький дослідник Н. Луман виокремлює поняття вибірковості та розрізнення, яке призводить до парадоксальності смислу. «Смисл – це безкінечний процес, тобто невизначений зв'язок відносин, до якого можна певним чином отримувати доступ, а також відтворювати його» [3, 50]. Крім того, він пише про розрізнення смислу актуального (який існує сьогодні) та можливого (який може з'явитися в майбутньому), що стає тотожним всюди в світовому масштабі. Отже, вплив шістдесятників на систему цінностей та ідей в радянському суспільстві очевидний. Деякі історики (В. Деревінський, Б. Захаров) тлумачать інформаційну діяльність дисидентів як впливову на розвал Радянського Союзу та здобуття незалежності колишніми республіками СРСР.

Питання ролі соціальної комунікації та альтернативних джерел інформації в суспільному житті є актуальним, адже воно уможлиблює знаходження відповіді на інші запитання: значення альтернативних потоків інформації в державі та суспільстві, їх вплив на культуру, зміну системи цінностей, ідей тощо; технології зміни смислів; ролі людини як медіа та проблеми розширення кола одержувачів альтернативної, зокрема самвидавної, інформації.

Явище самвидаву розглядали науковці з різних галузей знань: історії, філософії, літературознавства, мовознавства, психології, суспільствознавства, політології, культурології, журналістикознавства. Самвидаву приділяли увагу такі дослідники історії в контексті дисидентського руху, як: Л. Алексеева, І. Майстренко, І. Клейнер, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Баран, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Б. Захаров, В. Деревінський та ін. Літературознавці й критики І. Дзюба, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Дончик, М. Ільницький, О. Обертас торкалися теми публіцистики та літературної критики, що розповсюджував самвидав.

В українському журналістикознавстві розглядали перш за все публіцистику авторів самвидаву (В. Здоровега, О. Бондаренко, С. Гришина). Українські журналістикознавці приділяють увагу й тлумаченню слова «самвидав» (О. Спанатій, І. Битюк), літературознавці (М. Коцюбинська, О. Обертас). Отже, враховуючи всі сторони поняття, більш повно подає його В. Ігрунов: «Самвидав» – це суспільний інститут функціонування паралельної культури в Радянському Союзі, що склався в 50–60-х роках двад-

цятого століття і став кровоносною системою суспільного руху, яка відіграла важливу роль у становленні нових ідеологій, у зародженні громадянського суспільства, що вплинуло на трансформацію комуністичної системи» [4, 8].

Проте існує потреба розглянути самвидав у контексті дисидентської комунікації в державі та суспільстві. Об'єктом виступають провідні самвидавні видання («Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», «Кафедра»), що друкували видатні публіцистичні виступи, художні твори, правозахисні документи тощо. Відповідно предметом дослідження є самвидав як альтернативне джерело інформації в Радянській Україні (60–80-ті рр.).

Метою дослідження є визначення ролі альтернативних медіа в українському радянському суспільстві. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- дослідити підходи до визначення поняття «самвидав»;
- з'ясувати роль смислу в альтернативних медіа;
- розглянути зв'язки між авторами самвидаву та представниками панівної влади, працівниками спецслужби (КДБ) тощо;
- проаналізувати прийоми й форми створення та передачі інформації шістдесятниками.

Методологічною основою дослідження є використання якісних методів журналістикознавства (історичний, біографічний, бібліографічний, журналістський аналіз тексту). У свою чергу результати наукової роботи можуть бути використані під час підготовки лекцій до дисциплін «Історія журналістики», «Теорія та історія соціальних комунікацій».

У Радянській Україні самвидав існував як протиположність опозиційно налаштованої інтелігенції та офіційної влади. Художні, публіцистичні твори, невідцензурні документи тиражували поза авторським контролем у процесі розповсюдження в читацькій аудиторії.

Самвидав виник у тоталітарній державі як альтернативне культурно-політичне явище, адже існував у культурній, політичній, філософській, духовній, літературній сферах [5, 19].

Самвидав як метод розповсюдження оригінальних творів в умовах радянського суспільства поділяється на «первинний самвидав», що створюється на території певної держави різними офіційними (надруковані в типографії накладі) та неофіційними (машинопис, рукопис, фотокопії) методами; та «вторинний самвидав» або «тамвидав», який виготовляли в легальних умовах за кордоном та розповсюджували в Україні. За кордоном друкували часописи «Визвольний шлях», «Смолоскип», «Сучасність», «Український історик», «Українське

слово», «Український самостійник», «Новий шлях», «Нові дні», «Континент», збірки «Широке море України. Документи самвидаву з України», «Собрание документов самиздата. Архив самиздата» та випуски провідного самвидавнього журналу «Український вісник». Деякі тексти лунали в передачах радіо «Свобода», «Голос Америки» [5, 20]. Така підтримка діаспори негативно сприймалася владними структурами, адже в цей період розгорталася «холодна війна» між СРСР та США.

Перш за все відбувалася боротьба ідеологій. «Ми повинні говорити тут скоріше про комунікативні, а не інформаційні удари, оскільки рівнем зіткнення весь час обиралися об'єкти рівня побутового спілкування. Для СРСР знаковою стала фраза про кухонні розмови, яка підкреслювала невідповідність офіційного і неофіційного спілкування людей. Кухонні розмови були правдою, а газета – ні. Саме кухня стала місцем вільного обміну думками» [6].

На думку О. Обертаса, український самвидав 60–80-х рр. відбувся в кілька етапів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. переважно набули популярності художні, мемуарні твори, епістолярії, промови, листи-звернення тощо. У період 1963–1965 рр. «усний» самвидав поширював неофіційну інформацію. Власне йдеться не тільки про «кухонні розмови», чутки, а й виступи, доповіді, промови шістдесятників, що з'являлися у вигляді рукописів, фотовідбитків, магнітофонного запису («магнітвидав»). Наприклад, це промови на забороненому вечорі Лесі Українки в Парку культури (1963), виступ О. Гончара на своєму ювілейному вечорі (1963), виступ І. Дзюби, В. Стуса та В. Чорновола на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» з приводу політичних арештів (1965) тощо. «Ці виступи не мали скандального характеру, оскільки лунали у «своєму знайомому» середовищі або були «напівофіційними» – відбувалися за згоди владних структур» [7, 112]. Цікаво, що в Радянському Союзі не всі виступи шістдесятників заборонялися, хоча відбувалися масові арешти української інтелігенції. Третій етап існування самвидаву (1965–1972) як провідної форми альтернативної культури відбувся, коли почалися арешти авторів, видавців, організаторів, розповсюджувачів самвидавних видань. Усі були засуджені за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда). Після «хрущовської відлиги» з приходом до влади Леоніда Брежнєва частина української інтелігенції стала співпрацювати з владними структурами, а інша частина продовжувала протистояти тоталітарному режимові. У цей час набирають обертів національно-визвольний та правозахисний рухи в

Україні. Набула популярності політична публіцистика, зокрема правозахисні документи, листи-звернення на захист заарештованих, листи-протести, книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Лихо з розуму: портрети 20 злочинців» В. Чорновола.

Ще одна особливість дисидентів Радянської України та, що вони створювали свої осередки (наприклад, Клуб творчої молоді), де виникав свій інформаційний простір, де наголошували на проблемах, що не висвітлювала офіційна преса, та героях самвидавних творів (репресовані, політичні в'язні, заборонені автори).

Причини, які вплинули на розвиток дисидентського руху в УРСР, формувалися за допомогою внутрішніх переконань, які з'являлися внаслідок сімейних чи дружніх розмов, західної підтримки, тиску радянської системи, роботи КДБ зі створення власних агентів у цьому середовищі [1, 385]. Так «Справа Добоша» стала причиною другої хвилі арештів шістдесятників 12 січня 1972 р. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». Через деякий час студента випускають на волю, проте потрапляють за ґрати І. Дзюба, В. Чорновіл, І. Світличний та ін., які не були знайомі з Добошем. Також «провокаторські свідчення дає на заарештованих і допитуваних студентка КДУ, українка з Чехо-Славащини Ганна Коцурова» [8, 777], яка передавала до США самвидавні часописи та твори. Робота КДБ усередині руху шістдесятників ламала інформаційні потоки, що не дозволяло поширювати альтернативну інформацію та створювати нові тексти популярними авторами самвидаву.

У другій половині 80-х рр. під час перебудови дисиденти-політв'язні починають масово вертатися в Україну із заслань і таборів. У цей час відновлюються провідні самвидавні журнали, створюються нові нелегальні видання. Розповсюджувалися машинописні журнали «Український вісник» (ред. В. Чорновіл), «Кафедра» (ред. М. Осадчий), «Євшан-зілля» (ред. І. Стасів-Калинець), «Пороги» (ред. І. Сокульський).

«Український вісник» мав два періоди свого існування: перший (1970–1972), коли журнал виходив нелегально самвидавом, і другий (1987–1989), коли журнал (з 11 номера) став друкованим органом Української Гельсінської Спілки і громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Часопис виступав як опозиційна до влади преса, друкував матеріали про боротьбу за незалежність України, демократичні принципи, національну ідею. Журнал порушував проблеми, які замовчувала влада. Насамперед, це обмеження прав українців, ув'яз-

нення представників інтелігенції, русифікація, порушення свободи слова та інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії в Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо. У цей час розпочалася пропагандистська кампанія влади проти часописів. Першою стала газета «Вечірній Київ», що надрукувала статтю О. Швеця «Театр тіней...» 19 жовтня 1987 р., спрямовану проти Українського культурологічного клубу та «Українського вісника». Матеріал було передруковано газетами «Вільна Україна» і «Львовская правда». Серію наклепів, спрямовану проти «Українського вісника» очолив друкований орган ЦК КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з під поли» за 13 листопада 1987 р. було використано вилучене в американській журналістці М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом та М. Горинем. У тексті газети шістдесятників називали «буржуазними націоналістами», «відщепенцями», «агентами ЦРУ» [9, 36–37].

Отже, у зв'язку дискурсу між представниками самвидавних видань і офіційною пресою у 80-х рр. дисиденти особливу увагу почали приділяти демократичним цінностям та правам, свободі слова, плюралізму думок. Серія публікацій з'явилася в журналі «Український вісник». Система поширення нелегальної інформації (листівки, часописи, газети-одnodнівки, бюлетені) стала більш розгалуженою, матеріали поширювали й під час мітингів, масових зборів людей. З'являлося все більш авторів, які підписувалися власним іменем. Г. Почепцов зазначає: «Люди є носіями ідей, тому люди й виступають у ролі медіа. Тільки інформаційні технології дозволяють розширити коло одержувачів цієї інформації, а джерело в будь-якому випадку складається з однієї людини: і коли ми маємо справу з усним спілкуванням (кухня як приклад), і коли спілкування стає масовим» [1, 392].

Таким чином, самвидав як альтернативне джерело інформації за 30 років свого активного існування в УРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії проти організаторів і авторів, зіткнення з домінуючою моделлю інформації, мав достатній вплив на радянський інформаційний простір. Його методи та прийоми інформаційного протистояння з офіційними ЗМІ тоталітарної держави перспективні для подальшого дослідження.

1. *Почепцов Г. Г.* Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації / Г. Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.

2. *Осадча Л. В.* Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09. 00. 03 «Соц. філософія та філософія історії» / Лариса Василівна Осадча ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с.

3. *Луман Н.* Общество как социальная система / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 232 с. – URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob_kak_soc-sistema-8l.pdf.

4. *Антология самиздата.* Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е / [под ред. В. В. Игнурова]. – М. : Междунар. ин-тут гуманитарно-полит. исследований, 2005. – 496 с.

5. *Рух Опору в Україні: 1960–1990* : енцикл. довід. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. – К. : Смолоскип, 2010. – 804 с.

6. *Почепцов Г. Г.* Холодна війна – і вчора і сьогодні – як системний обмін комунікативними ударами [Електронний ресурс] / Г. Г. Почепцов. – URL: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981>.

7. *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років) : монографія / Олесь Обертас ; [передм. М. Коцюбинської ; післям. О. Зінкевича]. – К. : Смолоскип, 2010. – 300 с.

8. *Чорновіл В.* Твори : у 10 т. / [упоряд. Валентина Чорновіл ; передм. М. Косів]. – К. : Смолоскип, 2006. – Т. 3. – 976 с.

9. *Деревінський В. Ф.* На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр. : монографія / В. Ф. Деревінський. – К. : УВС ім. Ю. Липи, 2010. – 220 с.

Подано до редакції 21. 01. 2013 р.

Melnykova Olena. The underground press as an alternative resource of information in the Soviet Ukraine.

The article deals with investigation of the Ukrainian underground press of the Soviet Ukraine. The researches were conducted on the basis of numerous archival sources and scientific works of the domestic scientists. The creative heritage of dissidents is investigated in different fields of sciences, particularly, in journalism, literary criticisms, history.

Keywords: underground press, idea, alternative source of information, freedom of speech.

Мельникова Е. С. Самиздат как альтернативный источник информации в Советской Украине.

Статья посвящена исследованию украинского самиздата Советской Украины. Исследования проводились на широкой базе архивных источников и научных трудов отечественных ученых. Творческое наследие диссидентов исследуется в различных областях науки, в частности, в области журналистики, литературной критики, истории.

Ключевые слова: самиздат, идея, альтернативный источник информации, свобода слова.